

ДЖЕРЕМИ БЕНТЪМ

/1785 /

Основателят на английската утилитарна философия, известен юрист и икономист, Джереми Бентъм е роден на 15 февруари 1748 г. в семейството на лондонски адвокат. След като завършва училището Уестминстър, където се отличава с познанията си по гръцки и латински и вкуса си към литературата, той постъпва в оксфордския Queen's College и се дипломира през 1763 г. През същата година Джереми Бентъм постъпва в прочутото юридическо учебно заведение Lincoln's Inn, където изучава право. След завършването на университетския курс Бентъм е поканен да се присъедини към лондонската адвокатска колегия, но за голямо разочарование на баща си отказва и предпочита да се отдаде на теоретична книжовна дейност.

Първата му книга „Фрагмент върху управлението“, публикувана през 1776 г., полага основите на философския радикализъм. В икономическите си възгледи Бентъм се проявява като ученик и привърженик на Адам Смит и в своя „Учебник по политическа икономия“ защитава принципите на *laissez-faire*. Заслугите на Бентъм са преди всичко в областта на критика на държавните институции и разработване на принципите на законодателството. Изключителна популярност печели неговото „Въведение към принципите на морала и законодателството“ (1789 г.). През 1792 г. той е избран за френски гражданин и много от произведенията му се превеждат на френски. Голямата му, но неосъществена амбиция е да подготви нов законодателен кодекс. (Бентъм е един от пионерите за провеждане на реформи в затворите.) Той е автор на „Категоризис на парламентарната реформа“ (1809), а през 1825 и 1830 г. публикува резултата на многогодишните си изследвания „Размишления върху наградата“ и „Размишления върху наказанието“.

Близък приятел на философите Джеймз и Джон Стюарт Мил, Бентъм поддържа широк кръг от интелектуални познанства и е в центъра на английския културен живот. Когато умира на 6 юни 1832 г., той нарежда над него да се проведе дисекция, а върху скелета му да бъде прикрепен восъчен модел на главата му. Така и днес неговата фигура може да се види изложена в стъклена витрина в лондонския Университетски колеж.

През 1785 г. Джереми Бентъм решава да посети брат си Семюъл, който е инженер и на служба в руската флота. Той предприема пътуване през Италия, оттам по море достига Цариград и от османската столица потегля по суша към Южна Русия, град Кричов, където се намира брат му. В Цариград английският посланик му дава кола и заедно с еничарина Ахмед, немския си слуга Лудвиг и двама турски коняри Джереми Бентъм се отправя на север на

10 декември 1785 г. Бентъм си води дневник по пътя, който не е публикуван и чийто оригинал се съхранява в ръкописния отдел на Британския музей. За съществуването на този дневник съобщава E. D. Tarpe. Two English Travellers in S. E. Europe: Jeremi Bentham and John Sibthorp. — Actes du Premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes. T. IV. Sofia, 1969, 519—522, публикувал откъс от дневника с описание пътуването от Букурещ към Русия (E. D. Tarpe. Bentham in Wallachia and Moldavia. — The Slavonic and East European Review, Vol. XXIX, N. 72, 60—76).

По-долу в превод от оригиналния ръкопис предлагаме частта от дневника, която разказва за пътуването до Букурещ.

British Museum: Add. M. S. 33540, ff. 226—229.

ДНЕВНИК НА МОЕТО ПЪТУВАНЕ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО КРИЧОВ, ЗАПОЧНАТО В СЪБОТА НА 10 ДЕКЕМВРИ 1785 ГОДИНА

[10—13 декември. Кратко описание на пътуването от Константинопол през Понте гранде, Чорлу, Люлебургаз до Къркклисе]

Сряда, 14 декември. Когато стигнахме, предложих на Ахмед в съответствие със споразумението ни с доктор Бартолоци да дочака пристигането му през този ден с руския куриер, но Ахмед не искаше и да чуе за нещо подобно. Когато обаче се забавихме с опаковането на багажа, така че съвсем се съмна, докато се приготвим за тръгване, той промени намерението си и отказа да мръдне, но не поради гореспоменатото споразумение (за което той беше известен на добър турски [език] от доктора и което беше обещал да спази), а защото нямаше да намерим място за нощувка по-близо от Канара¹, а не можехме да стигнем Канара преди залез слънце, така че бихме се изложили на опасност от разбойници, които биха стреляли по нас и тям подобни — както той красноречиво ми обясни с ръце.

Четвъртък, 15 декември. Тази сутрин всичко бе пригответено навреме и очаквах да тръгнем всеки момент, когато ново произшествие задържа нашето заминаване. Четвъртъка наблюдавах караницата между двамата ни коняри, Махмуд и Хасан. Сутринта тя вече достигна такава сила, че трябваше да се разделим с един от тях, защото Хасан заяви, че ако Махмуд продължи, той ще остане. Тази зловеща случка [ни накара да предприемем] две действия: първо, да отидем при съдията, който да уреди спора; второ, да намерим друг човек и кон, които да заместят Хасан, когото освободихме. Ахмед взе със себе си моя слуга, не зная защо, тъй като той едва ли можеше да послужи за свидетел. Поинтересно щеше да бъде за мен да присъствувам на този пример

за турско правосъдие. Не знаех нищо за хода на делото, докато то не приключи. Смятах, че сега имам добро основание да настоявам да останем още един ден заради руския курьер. Това щеше да ни доближи максимално до времето, нужно на доктор Бартолоци. Увещанията ми обаче бяха напразни: изглежда, че 8 е много късен час, но не и 10 и половина; и така тръгнахме на път.

В един часа и десет минути минахме Ерекли², което се намираше отдясно на хвърлей камък. Нищо не си спомням от това място, отдалечено на 4—5 дни разстояние. Струва ми се, че видях само едно магаре.

В 3 и половина [ч.] стигнахме Cojabaŕla или Cojatarla³, българско село. Тук се настанихме да пренощуваме и попитахме на колко часа сме от Канара. Отговориха ни, че на два. Действително на следващата сутрин стигнахме за час и половина. Но до Канара Ахмед не пожела да продължи, независимо че беше споменал, че това е единственото място, където можем да се настаним. Вместо това предпочете да ни настани в една колиба, която ми даде първото запознанство с българските жилища. Нито тази, нито някоя друга от българските къщи, в които съм ношувал досега (понеделник, 19 декември), не са странноприемници. Това са частни къщи, в които ни пускат след договаряне и обещание за бакшиш (подарък), а както разбирам, когато е необходимо, това се подкрепя и със сила. Убежището ни бе покрито със слама; стените и пода бяха от кал; нямаше таван и прозорци; вратата е само една; светлината влизаше през един комин с голям диаметър, на около фут от най-ниската част на покрива, който служи [и] за прозорец. Ала това външно сурово жилище не бе лишено от своите удобства. В момента, в който влязохме, на пода бяха разстлани един върху друг два много прилични памучни килима, чисти, като че ли никога неизползувани и достатъчно големи да покрият по-голямата част от помещението, макар че бяха сгънати на две. Въпреки че най-точно ще бъде, ако земната съставка, с която са измазани пода и стените, обозначим като кал, от една по-благоприлична гледна точка можем да я наречем вид мазилка. Ако тази мазилка е трайна, не зная дали не бих я предпочел пред всяка друга, каквато съм виждал. Тя образува равна, гладка повърхност, без всякакви пукнатини. Цветът е приятен, еднороден светлокафяв тон, по който не личат никакви петна и в това отношение го предпочитам пред мръсното бяло, което покрива стените на най-бедните къщи в Англия; както и на някои от най-великолепните в Смирна и Константинопол. Обедът и вечерята ни се състоеше от: 1. Hush-méléh; 2. Български пиллаф; 3. Чифт печени пилета. Това Hush-méléh, ако добре съм разбрал названието, е нещо като палачинка, която се състои от брашно и каймак или разбита сметана. На различните български трапези го поднасят в разнообразен вид, но навсякъде е вкусно. Тук и на едно друго място, където беше най-малко вкусно, приличаше на дебел пудинг, доста тежък и с бучки неразбъркан каймак:

по повърхността; другаде образуваше 5—6 много тънки листа, които напълно се отделят един от друг; като долните два са най-хрупкави като коричка на сладкиш, без следи от каймака, ако това действително беше пръхкавата съставка; друг един път представляваше тънка, набраздена маса, с твърдостта на изгорена кора, лишена от всякаква мекота, и в този си вид подхождаше най-вече на моя пилаф. Българският пилаф вместо от ориз, се прави от жито. То се вари, докато омекне и сетне се насища с някаква мазнина, било каймак, било мас, която не познавам, но едва ли е масло, тъй като тук не видях съоръженията за такъв вид производство. Струва ми се, че този вид пилаф в Англия се нарича firmity, от латинското firmamentum или френското froment⁴. Тук, както и другаде сред българските ми домакини, птиците и хлябът се приготвяха на място: първите минаваха от курника в казана или върху шиша, а вторият от брашнения чувал в пещта — за времето от първата поява на госта, докато се разположи на масата. . . Прости ми, скъпи татко, за чието развлечение са предназначени преди всичко тези драсканици, прости ми, и съм сигурен, че ще го сториш, загдето така подробно описвам менюто си. Откъснат почти изцяло по време на моите скучни пътувания от всякаква възможност за интелектуален контакт, разказите ми съответно се ограничават с дребните случки, които усещат моите сетива. Като баща не може да не те заинтересуват всякакви преживелици, колкото и дребни и преходни да са, свързани с моето благосъстояние; а като човек на размишленията ти ще бъдеш по-малко разположен да осъдиш тези наглед дреболии, знаейки, че от политическа гледна точка една от най-важните характерни черти, чрез които може да се опише положението на един народ, е тази, която дава представа за тяхната прехрана и за начините на доставянето ѝ. Също така, узнавайки какво е преживял пътник като мен в продължение на няколко седмици, може да се добие определена представа за начина, по който живее една значителна част от населението на тази обширна империя.

Петък, 16 декември. Напуснахме Коджаторла тази сутрин в седем часа и 15 минути; точно за час и половина стигнахме Канара, която се смята на два часа разстояние. Движим се, като изключим почивките, не по-бързо от съвсем умерен конски ход; така че, доколкото имам вече представа, турският един час път не надвишава три мили. Струва ми се, че той може да се приравни към френската голяма лига. Тук наблюдавах няколко бивола, които живееха в близка дружба с цяло ято свраки, накацали по 5—6 на гърбовете им. Този съюз се основаваше, струва ми се, както и повечето други, на взаимен интерес, защото птиците кълвяха нещо (предполагам паразити) от кожата на говедата. Ако това предположение е основателно, принципът на привличане на птиците е твърде очевиден; но разгадаването на тайната по какъв начин животните съзнават достатъчно изгодата от този съюз, така че търпеливо да се подлагат на толкова интимно посещение

от такава многобройна компания, оставям на дипломатическия корпус в Константинопол с помощта на някои учени дервиши, които според приказките на „Хиляда и една нощ“ познавали езика на птиците и животните. Може подобни съюзи да съществуват и в Англия, но ако е така, те никога не са попадали пред очите ми.

В 2 и 45 [ч.] влязохме в едно друго българско село, наречено Факи. Явно беше, че пътуването за този ден е приключило. Забавянето не ме засягаше, още повече, че бях разбрал от доктор Бартолоци, че ако не успее да ни срещне в Kirk Eglis, няма да му бъде трудно да ни настигне, преди да сме напуснали Факи. Чакахме половин ден във Факи, но не пристигна нито руският куриер, нито италианският доктор. Докторът познава пътя, тъй като често е пътувал по него. Той говори турски като турчин. Ако попиташе за нас, как би могъл да ни изпусне? Господин Шнайдер също трябваше да пристигне с тях. Ако не за приятеля си, как щеше да изпусне да се поинтересува за слугата и за багажа си? Оставих в странноприемницата в Кърк-Еглис отворено писмо, адресирано до господин доктора Бартолоци или à quelque autre cavalier que ce soit dans la compagnie du Courrier Russe⁵, като дадох на господаря на къщата да разбере в присъствието на еничарина, че става дума за Courrier Moscov, прозвище, което често бях чувал да се използва от всички тях. Що се отнася до Ахмед, било от мързел, било нарочно, но той постоянно се отклоняваше от всяка стъпка, която би довела до осъществяване на срещата. Веднъж, когато произнесох: „Ах, Куриер Москов! Куриер Москов!“ с тон, предназначен да му покаже колко присърце взимах [неговото отсъствие], той раздражено повтори думите, последвани от две или три изречения, произнесени с такъв тон и физиономия, недвусмислено изразяващи голяма доза недоволство.

През нощта домакини ни бяха мъж на средна възраст, три жени и две малки деца. Тези хора живеят много нашироко, защото освен откритата галерия, която, изглежда, се намира пред всички български къщи, неговата къща се състои от две стаи, една след друга. Външната бе освободена за трима ни. Семейството се оттегли във вътрешната, където приготвиха яденето. Предишната вечер готвенето сигурно е ставало в някоя селска къща, защото в нашата не забелязах нищо. Никога не разбрах как и къде се настаняват двамата ни турски коняри освен веднъж, когато прекарахме една много студена нощ и слугата, който ги беше видял, ми каза, че тяхното жилище било по-добро от нашето. Съдейки по възрастта на жените, те трябва да бяха баба, майка и дъщеря, като средната беше съпруга на господаря на къщата. Тя все още беше привлекателна, а най-младата — красива. Последната изглеждаше на около 16 години, но повече от възрастта ѝ, нейната срамежливост издаваше, че не е омъжена. Движен от мотиви, ако някой настоява за това, по-силни от просто любопитство, аз се възползувах от случая да посетя вътреш-

ното помещение, където намерих трите дами заедно с две малки деца, мръсни, пискащи и болни. Обърнах известно внимание на тези последните и трябва да призная, че не бих го сторил, ако това не беше оправдание за вниманието, което исках да окажа на друг член от семейството, който ми бе по-приятен. Използвайки запознанството, двете по-възрастни жени ми намекнаха, че няма да откажат подарък от по една пара за малките. Както може да се очаква, аз естествено ги задоволих на толкова ниска цена. Респектът ми пред хубостта ми забрани да обидя красивата им сестра, която не беше включена в намека за подобен подарък. Вероятно обидата щеше да бъде простена, но вярвам, не е за учудване, че в такива случаи навикът надвива разума. Страхувах се, че подарък, подходящ за възрастта на получателя и в съответствие с вкуса на дарителя, може да се сметне като опит за купуване. Скоро се убедих в това, за което трябваше да се досетя с разума си, че българската деликатност не се проявява по този начин. След известно време наминах в една друга къща, където нямаше мъж, но с повече жени и деца. След като бях задоволил любопитството си да разгледам жилището и мебелировката му и бях провел нещо като разговор с помощта на няколко думи придружени с кимания и усмивки, дадох ми да разбере, че тези млади хора нямат нищо против няколко монети, както и другите. Готовността, с която този намек бе задоволен, окуражи старите дами (защото те си бяха стари) да свалят маската. Сега разбрах, че ще си навлека репутацията на несправедливост, ако откажа на майките вниманието, което бях оказал на децата им. Поправен от този урок, когато стана време да си вземам сбогом от нашите домакини, аз вече си бях приспособил понятията за чест към българския стил. По този случай жените на семейството се бяха наредили в редица, като най-младата се случи най-близо до мен. Бях напълнил джоба на самото си с шепа монети и сега намерих възможност (вън от всяко подозрение) да поправа предишната грешка. Трябва обаче да призная със срам, че начинът ми на разпределение бе толкова далеч от законите за равенство, че преди ръката ми да докосне тази на най-възрастната дама, запасите ми бяха привършени и вместо пари трябваше да я принудя да приеме моите извинения. Ако някой се чуди на разхвърляните ми драсканици, трябва да знае, че точно в този момент се намирам в друг български „дворец“ и се радвам на такова съоръжение за писане, каквото не ми е било предоставяно в никоя турска странноприемница: един малък сандък за жито, повдигнат, за да може да се седи върху него, с една възглавница, каквито има в изобилие; и един друг, по-висок сандък за жито, който да служи за маса, достатъчно голям, за да побере няколко листа заедно с една хубава свещ, поставена на нивото на очите ми в удобен, макар и странен на вид свещник. Преди да изоставя темата за парите, ще добавя в името на истината, колкото и това да не съответствува на поетичните представи за селските нрави, че ряд-

ко, а може би и никога не бе се случвало да напуснем някоя българска къща, без зад гърба на еничарина да не се опитат да намекнат, че за част от птиците или виното, или за някаква друга част от угощението не е било заплатено. Това естествено предизвикваше запитване към еничарина, при което обвинението неизменно биваше оттегляно. Някой би казал, че оттеглянето е причинено от страх, а не от истината. Това, което ми позволява да мисля другояче, е, че слугата ми говори малко български, а го разбира доста добре. Еничаринът не разбира и сричка от този език. Понякога слугата ми беше каналът, чрез който се предаваше намекът. Въпреки това в нито един случай не бе направен опит било чрез пошушване, било чрез жест да кажат на мен или на него, че върху тях е извършено насилие. Затова пък винаги господарят на къщата ни следваше няколкостотин ярда извън портата си, за да получи прощален подарък от ръката на еничарина, нещо, което, изглежда, спада към етикета. Поучен от този опит, когато към мен се обръщаха за пари, основавайки се на справедливостта, аз ги отправях към еничарина, като казвах „Иеничери пара“. Този отговор, макар и да го усвоих твърде бавно, беше приеман без укор или видимо недоволство. За да бъде обаче напълно справедлив към нашите български домакини, трябва да кажа, че всички без изключение бяха приветливо любезни и внимателни, като понасяха със забележително търпение потока от обиди, който еничаринът изливаше върху тях постоянно и без причина. Нека отбележа също и честността или благоразумието на един от тях, чнето име за съжаление не съм в състояние да обезсмъртя, който ни настигна на четвърт миля, за да ни върне една хубава английска желязна лъжица, която слугата бе забравил и която по стойност превъзхожда дървените, колкото сребърната би превъзхождала тази. Следва да окачества постъпката му като хитрост, тъй като човекът, който я донесе, внимаваше тя да не попадне в ръцете на еничарина или пък на българина, който според споменатия по-горе етикет го придружаваше, а в моите, за да не би особенният подарък, който се очакваше от мен, да се слее в общото възнаграждение от еничарина.

Букурещ, 28 декември, 1785. Пристигнах тук онзи ден...

¹ С. Канара, Лозенградско, Турция.

² Дн. с. Ереклер, Лозенградско, Турция.

³ Дн. с. Коджа тарлъ, Лозенградско, Турция.

⁴ Пшеница.

⁵ На някой друг господин, който се намира с руския куриер (фр.)..

Превод и бележки Мария Тодорова